

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Тенденція підвищення інтересу до наукових досліджень усіх складників освіти як соціального інституту і соціального феномена, що спостерігається в Україні сьогодні, пов'язана насамперед з усвідомленням ролі й місця освіти у формуванні інтелектуального та культурного потенціалу нації як джерела соціального досвіду. Вчені і практики освітньої діяльності в першу чергу звертаються до питань можливостей відновлення освіти як найважливішого елемента суспільства, який забезпечує відтворення та ретрансляцію не тільки науки і технологій, але й особистості, і соціуму взагалі.

Інституціоналізація безперервної освіти і зростання її ролі у формуванні особистості та культури суспільства обумовлює звернення до аналізу взаємодії соціалізації і освіти як нерозривно пов'язаних феноменів суспільного розвитку. У величезній різноманітності сучасних освітніх доктрин, стратегій, систем і технологій дуже важко відокремити деякі універсальні ідеї найбільш загального, фундаментального характеру, а педагогічна творчість педагогів-новаторів безперервно поширює і збагачує ці ідеї, істотно впливає на їхній зміст і розвиток, надає їм динамічного характеру. Проте більшість дослідників сьогодні схиляється до того, що процес і ефективність освіти найбільш плідні, якщо відбуваються протягом усього життя. Отже, підвищується актуальність досліджень, пов'язаних із визначенням безперервної освіти як фактора соціалізації особистості, що діє протягом усього життя людини. Виникає необхідність зіставлення процесів соціалізації і безперервної освіти, осмислення їхньої взаємодії для підвищення ефективності насамперед освітньої діяльності. А це в свою чергу потребує визначення мети і структури системи безперервної освіти.

У сучасному суспільстві освіта – один з найбільш вагомих соціальних інститутів, який органічно пов'язаний з фундаментальними основами побудови суспільства, його соціально-економічною і соціально-політичною організацією, розвитком особистості. Основною рисою даного соціального інституту є функціонування в випереджальному режимі відносно суспільного розвитку.

Демократизація освіти є об'єктивною тенденцією розвитку на початку XXI століття. Її розгортання сприяють як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. Перші з них формуються під впливом таких процесів, як глобалізація, створення єдиного європейського простору вищої освіти в рамках Болонського процесу, ринкова економіка, в умовах якої зростає конкурентна боротьба між випускниками вузів на ринку праці, все більш інтенсивна взаємодія народів і культур тощо. Світове співтовариство увійшло в третє тисячоліття в умовах кардинальних зрушень, які охопили всі грані людської діяльності. Цілком природно, що й Україна, як невід'ємна складова світової спільноти, зазнає відповідних змін і новацій під час переходу людства від індустріальної до інформаційної цивілізації. [12, с. 36]

Що стосується суб'єктивних факторів, котрі зумовлюють потребу в демократизації освіти, то серед них можна назвати зростання громадської активності особистості від студентів до ректорів університетів і представників владних структур. Освіта як сфера соціокультурної практики, спрямована на виховання таких патріотів України, що водночас відчували б себе громадянами європейського світу, котрі поділяють європейські цінності, набуває національного пріоритету як один із найголовніших чинників формування суспільства демократичного типу.

Людина в демократичному суспільстві живе в багатовимірному просторі культури. Її буття визначається тим, якими мовами культури вона володіє. Тут кожен обирає свій шлях.

Завдання системи освіти полягає в тому, щоб надати всім, хто навчається, широкі можливості вибору, навчити кожного вільно рухатися в просторі ідей, у світі образів, поглибити мислення й емоційне сприйняття дійсності, допомогти виробити цілісний погляд на світ, сформуватися повноцінним громадянином.

Необхідно також відзначити наступне. Оскільки спектр накопичуваного людиною соціального досвіду є досить широким і варіативним та не існує єдиного терміна для визначення усієї сукупності засвоєних на протязі життя суспільних елементів (це соціальні ролі, норми, цінності, поведінкові акти, стереотипи поведінки і свідомості, культура в цілому тощо), ми вважаємо за необхідне запропонувати більш ємне визначення всієї сукупності засвоюваних елементів соціуму, з огляду на те, що в ході соціалізації індивід фіксує величезну безліч різноманітних елементів середовища. Спробуємо класифікувати ці елементи взявши за основу поділ:

- символічні — такі, що віддзеркалюють значеннєву і символічну наповненість кожної соціальної ролі, що інтерналізує індивід;
- поведінкові, рольові — моделі поведінки в кожній конкретній ситуації, залежно або не залежно від домінуючої в даний момент ролі;
- соціокультурні — традиційні поведінкові акти, а також символи, властиві даному індивідові завдяки самоідентифікації до певної культури (національної, професійної, етнічної, політичної тощо);
- нормативні — норми моралі і права, установки на їх додержання;
- аксіологічні — вся система особистісних і загальнолюдських цінностей і побудова своєї системи цінностей відповідно до очікувань суспільства.

Для досягнення мети і завдань, що поставлені у дисертаційному дослідженні, як вважає автор, найбільш доцільним є використання поняття «соціальний факт». Треба зазначити, що факти можна розглядати в онтологічному та логіко-гносеологічному плані. В онтологічному розумінні факти – це будь-які, не залежні від дослідника стани дійсності, або явища, що вже здійснені. У логіко-гносеологічному плані фактами називають обґрунтоване знання. Ми використовуємо онтологічний зміст поняття «соціальний факт». Таким чином, для всієї сукупності перелічених елементів введемо єдине поняття «соціальні факти»

Соціалізація – об'єктивний процес, зміст якого в цілому для будь-якого індивіда, з одного боку є ідентичним. Це обумовлено особливостями соціокультурного стану даного суспільства. З іншого боку, цей зміст сприймається по-різному настільки, наскільки поляризованим і структурованим є це суспільство, тобто наскільки складна і різноманітна його структура. соціалізація – це процес формування єдиної, гармонічної і несуперечливої системи соціальних «Я» особистості.

Головною складовою процесу освіти з точки зору процесу соціалізації є взаємодія суб'єктів діяльності, які включені в освітній простір. Демократизація освіти, як впровадження демократичних відносин зумовлює готовність до цього процесу всіх суб'єктів освіти. Формування демократизації освіти потрібно здійснюватися через демократичну культуру всіх суб'єктів освіти – учнів, вчителів та управлінських структур. Демократичну культуру розглядають як соціально обумовлений рівень розвитку особистості в сфері суспільного життя і виділяє в структурі демократичної культури 4 блоки: гносеологічні, емоційно-аксіологічні, праксіологічні характеристики та особистісні якості. [10]

Завдання формування демократичної культури вимагає наближення структури діяльності учнів, студентів до структури діяльності суспільно активної людини, що можливе за умов докорінної перебудови навчально-виховного процесу освітніх установ. Демократично орієнтованому навчально-виховному процесу мають бути притаманні такі особливості: орієнтація на принцип полікультурності та поліетнічності; перетворення учня з об'єкта впливу на суб'єкта діяльності; створення ситуації вільного вибору; варіативність змісту освіти та видів діяльності; розширення можливостей для формування досвіду суспільної поведінки; демократизація стосунків учнів та педагогів, учнів та батьків, керівників та педагогів, відмова від примусу як основи їх взаємодії; організація активної взаємодії учнів в навчально-виховному процесі; використання групових форм організації навчально-виховного процесу; збільшення обсягу творчої діяльності учнів; перехід від монологу педагога до діалогу як способу життя учня; розвиток внутрішніх стимулів поведінки учнів; індивідуалізація процесу навчання.

Демократична культура особистості не може стати тільки наслідком виховання. Демократична культура особистості у відносно повному обсязі може бути сформована лише

у демократичному суспільстві. Тому процес формування демократичної культури особистості розглядається як процес затвердження демократичної культури суспільства, а затвердження демократичної культури суспільства - як процес формування демократичної культури особистості. [10, с. 3-4]

Демократичні умови розвитку освіти зумовлюють потребу у зміні відносин головних учасників освітньої діяльності з авторитарно-адміністративних на партнерські, співробітницькі. Тому для України особливого значення набуває формування самодостатньої, розвиненої особистості. Для того щоб це відбулось, ми повинні як можна скоріше відмовитися від репресивної авторитарної педагогіки. «Її наявність не є провина освіти, то є біда освіти, бо освіта така, яким є суспільство, бо не можна побудувати освітній оазис за межами суспільства. І якщо існує адміністративний, авторитарний стиль відносин у суспільстві та державі, то він переноситься і до школи». [5, с. 5]

Проте, успішна інтеграція системи освіти України у світовий освітній простір є неможливою без розвитку демократичних процесів в освіті, наближення стану демократії (її внутрішньосистемних механізмів і зовнішніх проявів) до рівня, що досягнутий в системах, з якими вона інтегрується. Демократичні зрушення в українській державі і суспільстві суттєво впливають на освітню політику, на способи функціонування і розвитку всіх її складових, на становлення інституту прав людини в Україні у цілому. Цьому має сприяти не тільки виконання зазначених вище інтеграційних заходів, а, багато в чому, впевнене і наполегливе утвердження в освіті принципів та широке впровадження в усі її гілки механізмів і інструментів свободи вибору, підвищення рівня автономності навчальних закладів, розвиток студентського самоврядування, формування в освітньому середовищі толерантних відносин, які притаманні сьгодні системам освіти країн з розвинутою демократією тощо. [3]

Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід'ємних прав людини.

Держава в демократичному суспільстві не має права нав'язувати тому, хто навчається, будь-які світоглядні цінності. Але вона зобов'язана зробити все, аби вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань. [4, с. 89]

Роль школи у процесі формування демократичного менталітету, безумовно, є центральною. Практично всі країни зі стійкими демократичними традиціями в тій чи іншій формі використовують освітні установи для цілей демократичної освіти та навчання. У школі закладаються трудові навички, дитина вчиться соціальній взаємодії, тут у неї виробляються життєві цінності, формується уявлення про свою роль як особистості та громадянина. Для того щоб навчання стало демократичним, треба не обмежуватися спеціальними заняттями та курсами, відведеними для цих цілей, а виробити загальну концепцію комплексного підходу до навчання, якою зможе користуватися кожний викладач, незалежно від предмета й вікової групи учнів, з якими він працює.

Слід відзначити, що вислів «демократизація освіти» не має політичного підґрунтя. Це не політичний устрій, а певні цінності (права людини як громадянина), властиві різним політичним системам. Демократична парадигма сприяє розвитку моделі демократії, яка припускає, що демократичність у стосунку до шкільної програми може виявлятися не тільки у формі порад, а й у формі відкритих дискусій учнів і вчителів. Демократичний підхід педагога полягає в тому, що участь учнів у шкільному житті повинна починатися за допомогою вчителів, а далі ставати все більш незалежною.

Таким чином, у демократичному суспільстві кожен громадянин має бути універсально освіченим, що дозволить йому не стати об'єктом маніпуляцій. Демократія відкидає неuczтво, а коли виявляється неспроможною впоратися з цим завданням, то неминуче деградує до диктатури. Демократичні свободи тільки тоді дають відчутні плоди і для особистості, і для суспільства, коли спираються на високу компетентність громадян. Відтак демократія без повноцінної освіти неможлива. З іншого ж боку, повноцінна освіта неможлива без демократії.

Демократизація освітнього простору, як це було зазначено вище, втілює реалізацію

прав і свобод кожної особистості, а тому потребує базування на засадах полі культурності, втілення яких є також одним з чинників втілення педагогічних технологій.

Одним з головних напрямків модернізації педагогічної освіти є її демократизація. Тут варто виокремити дві складові: змістову та організаційно-управлінську. Суттєвого поступу слід добитися насамперед в демократизації освітньої політики, зокрема – децентралізації системи освіти, підвищення самостійності університетів, мобільності викладачів і студентів, впровадження державно-громадського управління навчальним закладом. Має зрости роль асоціації ректорів педагогічних університетів. З іншого боку, суттєвих змін потребує організація і управління навчально-виховним процесом в педагогічному університеті. На зміну „школярству” має прийти демократична самоорганізація системи, яка підвищує авторитет і відповідальність кожного з учасників педагогічної дії. [1, с. 60]

Демократизація освіти спрямована на формування демократичної культури як основи розвитку громадянського суспільства через реалізацію демократичних принципів у всіх аспектах життя та сприяння розвитку самоврядування.

Демократизація освіти є об’єктивною тенденцією розвитку на початку XXI століття. Її розгортання сприяють як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники. Перші з них формуються під впливом таких процесів, як глобалізація, створення єдиного європейського простору вищої освіти в рамках Болонського процесу, ринкова економіка, в умовах якої зростає конкурентна боротьба між випускниками вузів на ринку праці, все більш інтенсивна взаємодія народів і культур тощо. [12]

Виходячи з позицій впровадження демократизації у всі сфери громадського життя, треба зазначити, що на сьогодні ми маємо покоління, яке вже не знайоме із тоталітарним устроєм, але ще не розуміє якою саме повинна бути демократія. Тому освіта, як головне інформаційне джерело, повинна забезпечити розуміння та усвідомлення демократичних процесів у всіх галузях суспільного буття. Демократизація освіти — найважливіша складова процесу демократизації світової спільноти. Вона стосується й управління освітою, й реалізації навчального процесу. Демократизація проникає й у сам зміст освіти, що все більше орієнтується на реалізацію в її системі невід’ємних прав людини.

Держава в демократичному суспільстві не має права нав’язувати тому, хто навчається, будь-які світоглядні цінності. Але вона зобов’язана зробити все, аби вільне самовизначення особистості здійснювалося усвідомлено, на основі фундаментальних знань. [4, с. 91.]

Демократична освіта повинна сформувати людину інноваційного мислення, інноваційного типу культури, здатного до інноваційного типу діяльності, - лише така людина буде конкурентоспроможна, такі люди можуть скласти мобільне суспільство, мобільну націю. [6, с. 10] Другий напрямок змін, зумовлений і цивілізаційними процесами, і суто українськими: слід формувати людину самодостатню, людину вільну. У сучасному світі, у демократичній структурі та відкритості суттєво розширюється комунікативне середовище, в якому проживає людина, зростає міжособистісне спілкування. Безумовно, інформаційні, контактні впливи суперечливі, і для того, щоб людина залишалася сама собою, а тим більше, щоб була ефективною у будь-якому виді діяльності або громадському співіснуванні, вона має аналізувати впливи і діяти свідомо, відповідно реагуючи на інформаційні контакти. Це значить, що ми маємо за допомогою демократичної освіти, яка особистісне спрямована, формувати людину як розвиненішу особу.

Також виділяються найважливіші складові суспільної свідомості, які характеризують демократичні процеси в суспільстві. Серед них: демократичні цінності (людське існування у всій його повноті та багатоманітності), громадянство та громадянськість, компетентність та відповідальність, конституція та конституціоналізм, свобода та свобода совісті. [8, с. 43] Саме свобода створює демократичні засади нації, однією з яких є діалогічність як найголовніша риса співіснування культури, народів, особистостей. [2]

Демократизація освіти проявляється через проникнення принципів демократії в усі складові системи освіти:

- **структуру навчальних закладів** - структура мережі навчальних закладів інтенсивно модернізується, швидкими темпами формується альтернативний (приватний) сектор надання освітніх послуг -- від дошкільних установ до закладів післядипломної освіти,

урізноманітнення яких повинно розширити можливість вибору особою навчального закладу, який відповідає її можливостям та запитам;

- **управління**, через децентралізацію, розширення прав навчальних закладів з одночасним посиленням громадського нагляду за ними, зростання автономії університетів;

- **зміст освіти** - освіта повинна акцентувати не на засвоєнні інформації, а на інтелектуалізації особи, її функціональності (не більше знати, а більше вміти);

- **процес навчання** - у формі партнерства, гуманізації освіти, формування суб'єкт - суб'єктних стосунків;

- **кадрову політику** - впровадження ринкових механізмів у процес добору науково-педагогічних кадрів;

- **сферу засобів освіти** - переорієнтація на засоби індивідуального призначення, які оптимізують самостійну роботу, сприяють розвитку;

- **сферу контролю** - важливою є відкритість, прозорість і публічність контролю за участю різних суб'єктів освітнього процесу.

За складних і суперечливих умов переходу України до демократії, коли суспільна атмосфера просякнута соціальними, політичними, етнічними, релігійними, клановими й міжособистісними суперечностями, прикметною ознакою є зіткнення протилежних цілей, інтересів, думок, пропозицій і поглядів. Особливо гострою стає проблема виховання громадян на засадах толерантності щодо політичної, соціальної, етнічної, релігійної, вікової “інакшості” за негативного ставлення до несправедливості, приниження, насильства тощо. Адже й найдемократичніша держава ставить чіткі рамки прав і свобод людини, захищаючи суспільство від свавілля асоціальних елементів, порушень закону і норм моралі. Освіта постає вкрай важливим і дійовим важелем як радикального інтелектуального повороту в бік демократії та інститутів громадянського суспільства, так і формування у молоді негативного ставлення щодо її провокування до недемократичних способів вирішення проблем.

Здобуваючи освіту, юнацтво має усвідомлювати завдяки їй, що громадянське суспільство й демократія – це не лише свобода, але й помножена на свободу відповідальність. Становлення політичної і правової культури має своєю передумовою освоєння цінностей національної освіти та культури, формування відповідальної громадянської позиції. Саме через освіту йде цілеспрямований процес соціалізації індивіда, його становлення особистістю, громадянином. Освіта має утверджувати не тільки національну, але й європейську громадянськість, бути відкритою для взаємозбагачення культур, культивуючи діалог між ними. Українська культура та освіта збагатилися в процесі культурогенезу цінностями інших культур. Зберігаючи національний дух, національну ментальність з її домінантою емоційно-духовної сфери над раціональною, вони відкриті для надбань на шляху особи до національної і європейської громадянськості [12, с. 11].

Формування і сформованість у людини самостійності та вмотивованих зусиль робить її активним суб'єктом суспільного життя, а отже й ознакою та результатом творення демократії громадянського суспільства. Бо немає окрім означеного інших більш переконливих свідчень та доказів того, що вибір діянь та зусиль людини обумовлюється її особистим розумом, що має людина владу над власним “Я”, що переживає і відчуває вона при цьому спільність з співвітчизниками, а водночас – керується як вимогами обов'язку, так і таким найпотужнішим внутрішнім регулятивом яким для неї є совість.

Вартий на згадку тут також К. Поппер, бо в своїх працях він неодноразово наголошував: “Демократичні інститути не можуть поліпшуватися самі собою. Проблема поліпшення – це завжди проблема, що стоїть перед особистістю, а не інститутами” [9, с. 147]. Звідси – необхідність підвищення відповідальності держави за стан розвитку освіти, за те, щоб отримавши її, кожен був спроможним до активної участі в суспільному житті, та мав при цьому ще й розвинуті свої інтереси та здібності.

Незважаючи на те, що етимологія слова «демократія» немовби не викликає жодних питань, слід визначити, що це один із випадків, коли буквальний переклад слова не може сприяти розумінню суті, а іноді цьому навіть заважає. Якщо прийняти визначення, що демократія – це влада народу, то постають питання – кого можна (треба) вважати достеменно цим народом, який обсяг влади може дозволити себе народ, і ким взагалі тоді керує цей

народ. [8, с. 22] І ще одне питання, як відокремити демократію, як владу народу, від охлократії – влади натовпу? Двадцяте століття це вік становлення постіндустріального суспільства, яке соціально орієнтоване (соціоцентричне), де людина пристосовується до потреб суспільства. У інформаційному суспільстві виникає потреба переходу до людиноцентризму, а якщо суспільство за будь яких обставин не готово перейти на цю парадигму, неминуче виникає конфлікт, під час якого духовні цінності втрачають власний сенс та значення. За таких умов гуманістичний аспект суспільного устрою полягає в тому, що за основу беруться загальнолюдські цінності, які саме й повинні декларуватися з боку демократичної влади. В сучасній Україні сьогодні з боку влади навпаки, ідеологічно нав'язуються цінності етнічні, національні. Крім того, якщо керуватися класифікацією цінностей, запропонованих Рокичем, цінності можуть розподілятися на термінальні та інструментальні (тобто такі, які потрібні для досягнення термінальних цінностей). Суспільство повинно відходити від переваги інструментальних цінностей, а також не переносити на термінальні цінності ранг інструментальних, що характерно для нестійкого трансформаційного, конфліктного суспільства. У суспільстві повинні переважати термінальні цінності, а демократія - сприйматися більшістю не в якості засобу досягнення кращого життя, а як самостійна термінальна цінність, поряд із свободою, незалежністю тощо. Перехід до демократії – не самоціль, а шлях створення цивілізованої сучасної системи, стабільної, здатної до саморозвитку та створення всіх необхідних умов для нормального життя людини. Проблема демократії для нашої країни – це проблема формування такої соціальної й політичної системи, яка забезпечувала б керованість суспільством за участю народу, передбачала б можливість зміни влади без насильства, гарантувала б дотримання й захист прав і свобод людини. Отже, успішне здійснення в країні демократичної модернізації пов'язане з формуванням сучасних політичної, правової та виборчої систем, забезпеченням поділу і взаємодії влади, реформуванням державного механізму, і передусім судової влади, запровадженням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері, забезпеченням прав і свобод громадянина.

В країнах, де домінують трансцендентні (позаосвітні, не досяжні для пізнання, як правило, релігійні) цінності і соціоцентричні (цінності окремих об'єднаних за ознаками раси, статі, національності, соціального положення, соціальних груп тощо) [2; 18], освітні системи часто-густо централізовані, тому що держави намагаються їх контролювати через жорстку регламентацію діяльності освітніх закладів та обмежувати напрями, зміст і рівень розвитку людини, окремих груп. Тут превалюють адаптаційні та інтеграційні процеси цілеспрямованої соціалізації, оскільки "поверненням до минулого" держава намагається "законсервувати" соціально-економічний устрій суспільства. Прикладом можуть бути освітянські системи Давнього Китаю, Радянського Союзу, сучасних мусульманських країн - Ірану, Іраку тощо.

У разі домінування антропоцентричних цінностей (система цінностей, де найвищою цінністю є людина, її індивідуальність) країна через освітні заклади створює умови для індивідуалізації людини, розкриття і реалізації її життєвих сил, творчого потенціалу, які є фундаментом подальшого розвитку суспільства. Але перевага індивідуалізації в процесі соціалізації може створювати умови для формування хибного відчуття незалежності людини від суспільства, що призводить до підсилення центробіжних сил в ньому та до втрати незалежності (як це відбувалося в Давній Греції) і, звісно, до погіршення умов соціалізації людини.

В країнах, що мають за мету поступовий всебічний розвиток суспільства і людини, процеси соціалізації (адаптація, інтеграція та індивідуалізація), як і найкраща з перелічених систем цінностей, мають бути гармонізовані, щоб створити умови для засвоєння всіма членами суспільства надбань матеріальної і духовної культури (етнічної, суспільної, світової) і вже на цих засадах створювати нове, унікальне, що розширює горизонт культури людини, суспільства, людства.

Література: 1. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах /В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 60; 2. Бадан А. А. Філософські аспекти впровадження закордонних моделей у становленні сучасної української освіти / А. А. Бадан // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної

культури, - 2004. – № 43; **3.** Биков В. Ю. Ключові чинники та сучасні інструменти розвитку системи освіти / В. Ю. Биков. – Інформаційні технології і засоби навчання // Електронне наукове фахове видання. – 2007. – Вип. 2. – www.ime.edu-ua.net/em2/emg.html.; **4.** Іванов М. Проблеми становлення сучасної політичної дидактики / М. Іванов // Політичний менеджмент. – 2004. - № 4. – С. 91.; **5.** Іванов О. Василь Кремень: Спогади про майбутнє: інтерв'ю гол. ред. Вид-ва Плеяди // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2008. - № 1. – С. 5; **6.** Кремень В. Вища освіта в соціокультурних змінах сучасності / В. Кремень // Вища освіта України. – 2007. - № 3. – С.10; **7.** Основи демократії: Навч. посіб. / Авт. кол-в: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. –К.: Ай Бі, 2002. – С. 43; **8.** Основи демократії: Навч. посіб. / Авт. кол-в: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій. –К.: Ай Бі, 2002. – С. 22; **9.** Поппер К. Открытое общество и его враги / К. Поппер. Пер. с. англ. В. Н. Садовского. – М.: Феникс, Т. 2. – 1992. – С. 147; **10.** Хриков Є. М. Демократична культура особистості: сутність та шляхи формування / Є. М. Хриков // Рідна школа. – 2004. – №1; **11.** Щудло С. А. Механізми забезпечення якості освіти в контексті демократизації освітнього простору / С. А. Щудло // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Харків: Видавничий відділ ХДУ, 2005. – С. 569; **12.** Яцейко М. Г. Демократизація освіти: аналіз основних чинників / М. Г. Яцейко // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, - 2006. – № 56. – С. 36.